

О ЋУТАЊУ У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ¹ (когнитивистички приступ)

САЖЕТАК

Предмет рада су различите лексичке јединице које у својој основи имају корен *ћућ-*. У средишту пажње је глагол *ћућайи*: упоређују се основна значења издвојена у нормативним и дијалекатским речницима ('не говорити', 'мировати', 'осећати'), након чега се даје приказ стања у народној епизици и пословицама. У оквиру анализе глаголских значења прате се и значења глаголских деривата. Посебна пажња је посвећена семантичким трансформацијама, уз покушај да се препознају механизми који су омогућили (или условили) развој различитих значења овог глагола у српском језику. Указује се и на могућ културолошки утицај на развој појединих значења овог глагола.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: глагол *ћућайи*, лексикологија, значење, когнитивистика, полисемија, семантичка трансформација, деривати, дијалекти, епика.

1. Увод

У српском језику лексема *ћућайи* као основно има значење 'не говорити, мучати', тј. појам *ћућање* стоји у опозицији према појму *зворење*. Наспрам великих разлика у говору и начинима говорења, начин на који се ћути ('не говори') у основи је исти. По ћутању се не може разликовати ни човек од човека, али ни човек од мачке, птице, рибе, те ни од било које неживе и безгласне ствари. Свакако да с тим у вези стоји појава да у српском језику (вероватно и у свим другим језицима света), према мноштву глагола говорења стоји изразито мали број глагола неговорења, тј. ћутања. Показује се уз то да су и иначе малобројни глаголи ћутања које је познавао прасловенски језик (нпр. **gověti*, **mьlkěti*) сведени данас на мање-више једну лексему, у српском језику – *ћућайи*.² Питање како и зашто је до тога дошло није само лингвистичко, већ је и културолошко питање. Поред тога, тај изразито мали број глагола ћутања може бити и основ за разумевање битно различитих значења глаголских варијаната с кореном

¹ Овај рад је настао у оквиру лингвистичког пројекта 178006 (*Српски језик и његови ресурси: теорија, опис и примене*, Филолошки факултет у Београду, руководилац: проф. др Божо Ћорић), на коме учествујем као стипендиста Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије. Тема представља самостални истраживачки рад на докторским студијама.

² Уп. косовско-метохијско *ћајјети се / ћајјити се* 'ћутати' (Елезовић 1932–1935), или опште-познату лексему *ћајац*.

ћӯй̄- (*ћӯй̄а̄й̄ӣӣ*, *ћӯй̄е̄й̄ӣӣ*, *щӯй̄е̄й̄ӣӣ*) у српском језику. Поред ‘не говорити’, ту су и значења ‘осећати’, ‘мировати’, ‘стајати’, дакле, ‘бити непокретан’ у најопштијем смислу те речи: ‘бити инактиван’, као живо и по природи активно биће (човек) ‘предати се унутрашњем, безгласном и „непокретном кретању”’, тј. осећати, мислити’.

Предмет овог рада су различите језичке јединице које у својој основи имају корен *ћӯй̄-*. Циљ нам је да истражимо са којим се вредностима употребљавају јединице са глаголском основом *ћӯй̄-а-* / *ћӯй̄-(j)e-*, при чему ћемо првенствено водити рачуна: (1) о појави да се једне семантичке вредности претежно везују за основу *ћӯй̄-(j)e-*, а друге за основу *ћӯй̄-а-*, (2) о томе у којој су мери семантичке разлике зависне од структуре изведеница са кореном *ћӯй̄-* (нпр. глаголи *ћӯй̄-а-й̄ӣӣ* и *ћӯй̄-је-й̄ӣӣ*, именице *ћӯй̄-ња*, *ћӯй̄а-ње*, придев *ћӯй̄-љив*, прилог *ћӯй̄-ке*). Посебна пажња ће бити посвећена семантичким трансформацијама и препознавању механизма који су омогућили (или условили) развој значења овог глагола у српском језику.

Истраживање је засновано на материјалу који нуде речници, као и корпус народне књижевности (поједине збирке народних епских песама и пословица) (в. т. 2). Кад је у питању општејезичка (и књижевнојезичка) лексикографија, најпре се спроводи упоредна анализа речничких дефиниција, а затим трага за појединостима које се могу извући из примера донесених уз речничке одреднице.

2. Значења глагола *ћӯй̄а̄й̄ӣӣ* (речници и народна епика)

За потребе овог истраживања изабрани су нормативни речници српског језика, као и речник ЈАЗУ, пре свега због свеобухватности грађе коју нуди. Поред тога, занимала нас је и слика лексеме *ћӯй̄а̄й̄ӣӣ* у нашим народним говорима, па су укључени и неки од савремених дијалекатских речника у којима је заступљена ова лексема. Циљ је био представити значење лексеме *ћӯй̄а̄й̄ӣӣ* у различитим народним говорима. Корпус народне епике,³ уз српске народне пословице (Јовановић 2006), послужио је да се прикажу значења лексеме *ћӯй̄а̄й̄ӣӣ* из ранијег периода у нашем језику.

Прегледани речници (РЈАЗУ, РМС, РСЈ, Скок 1971–1973, Елезовић 1932–1935, Станић 1991, Бојанић–Тривунац 2002, Букумирић 2012) показују да се глагол *ћӯй̄а̄й̄ӣӣ* са својим варијантама јавља у три основна значења.⁴

³ За истраживање је коришћен корпус народних песама дат у електронском облику на сајту www.monumentaserbica.com. Корпус је састављен од класичних штампаних десетерачких збирки, које су објављиване од првих деценија 19. до прве деценије 20. века на српском говорном подручју.

⁴ Лексема *щӯй̄е̄й̄ӣӣ* и њене варијанте (*щӯй̄је̄й̄ӣӣ*, *щӯй̄ӣй̄ӣӣ*, *щӯй̄е̄й̄ӣӣ*) неће бити предмет овог истраживања због једнозначности. Она се у речницима дефинише само значењем ‘не говорити’.

2.1. *Ћуџаџи* у значењу ‘не говорити’.

РЈАЗУ ћутање примарно везује за глаголски лик *ћутјети*, који посматра као две лексеме: „ћутјети” и „2. ћутјети”. У оквиру одреднице „2. ћутјети” као једино се наводи значење ‘не говорити’: *ћутџм, imp. ћутјети, мићати, tacere* („Ћути, babo, da ti jedno kažem”). Постоји и одредница *ћутати* (према овом речнику, 1. л. јединине презента је *ћутџм*), која се представља као другостепена лексичка одредница: значење ‘не говорити’, као једино значење те лексичке одреднице, формулише се на упућивачки начин (*imp. tacere. vidi ћутјети 2*).

И РМС глаголске варијанте *ћуџаџи* и *ћуџеџи* наводи као три лексеме (**ћутати**, **ћутети¹** и **ћутети²**). Као прво значење глагола **ћутати** издваја се ‘не говорити’. Дакле, као прво се наводи следеће значење: „**1. а.** не *ћовориџи, уздржаваџи се од ћовора, џричања, мучаџи, џуџеџи*. – Марко је ћутао и слушао [...] **б.** (што) необ. *џрећуџкиваџи неџџио, не износиџи на јавносџи, не одаваџи (џајну)* – Неку годину касније разумео је зашто је ћутао њихову тајну [...] **2.** фиг. **а.** *биџи џих, миран, нем, не даваџи од себе џласа, звука, џума*. – Ћути мрка шума борова у таму, и природа цела ћути.” Варијанта *ћуџеџи* је и овде разложена на **ћутети¹** и **ћутети²** (један глагол представљен као две хомонимне лексеме), при чему се значење ‘не говорити’ такође везује за другостепену одредницу, али овде уз упућивање на *ћуџаџи*.

У РСЈ стање је нешто другачије. Уз одредницу **ћутати** стоји дефиниција: „**1. а.** *уздржаваџи се од ћовора, мучаџи, џуџеџи*. **б.** *не износиџи на јавносџи, џрећуџкиваџи неџџио*. – О овом да ћутиш! **2.** фиг. **а.** *не одаваџи од себе џласа, звука, џума, биџи сасвим џих*. – Ћути мрка шума”. За разлику од РМС и РЈАЗУ, варијанту *ћуџеџи* овај речник представља као једну лексему (**ћутети**, не разлаже је на *ћуџеџи¹* и *ћуџеџи²*) и за њу везује само значење ‘осећати’. На то ћемо се вратити касније.

Ово значење је, очекивано, забележено и у дијалектима. Према *Речнику косовско-меџохиског дијалекџа* (Елезовић 1932–1935) за глагол **ћутџт** (презент **ћутџм**) као прво значење стоји: „супрот. од говорити, не говорити”. У *Речнику ћовора северне Меџохије* (Букумирић 2012) под одредницом **ћутџт** забележено је: „бити миран не испуштати гласа”. У *Ускочком речнику* (Станић 1991) као прво значење у одредници **ћутати** стоји „не говорити, мучати”.

У корпусу народне поезије бележимо доста примера у којима лексема *ћуџаџи* има значење ‘не говорити’: „Ћути нејак царевџ Урошу, Ћути д’јете, ништа не бесједи” (*Урош и Мрњавчевићи*); „Јанко ћути, ништа не говори”, „Павле ћути, ништа не говори” (*Дјевојка надмудрила Марка*); „Новак ћути, ништа не говори” (*Женидба Ђурђа Смедеревца*); „Сестро, ћути, немој будалити” (*Јакџићима двори џохарани*); „Ован ћути, не пушта аваза” (*Сењанин Тадија*); „Ћути, курво, Галија Томићу”, „Ћути, курво, више не бесједи” (*Бој и међу собом*); „Све му ћути тридесет Турака”, „Ћути Перо, ништа не

бесједи” (*Јауџи-беџ и Перо Мркоњић*); „Сваки ћути, ништа не говори” (*Ойеџи џо исџо* [1858]); „Ћути цура, ништа не бесједи” (*Дијеџе Јован и ћерка цара Сџефана*); „Ћути Анђа, ништа не бесједи” (*Сесџра Иван-каџеџана*); „Ћути, љубо, не вичи, полако” (*Сџојко Миџровић*); „Ћути, Вуче, ако Бога знадеш” (*О боју косовском*); „Мара ћути, ништа не бесједи” (*Мајка Анђелија и десџоџи Јован*); „Сердар ћути, ништа не збораше” (*Ударац Омер-џаџин на Црну Гору* [1852–1853]). Запажа се да се у стиховима то ћутање често додатно таутолошки прецизира (*ћуџи – ниџиџа не џовори, ниџиџа не бесједи, ниџиџа не збораџе, не вичи, не џуџиџа аваза*, али и *ћуџи – немој будалиџи*).

Лексема *ћуџаџи* у овом значењу се везује само за живе субјекте (*џи ћуџиџи*). Глагол је једновалентан, а допуну захтева само онда кад значи ‘крити’, ‘прећуткивати’ (нешто).

2.2. *Ћуџаџи* у значењу ‘мировати’

Ово значење глагола *ћуџаџи* у РЈАЗУ није издвојено ни у једној од три поменуте одреднице. У већини других прегледаних речника значење ‘мировати’ се издваја као секундарно, тј. наводи се у групи фигуративних значења овог глагола.

У РМС као друго (тачније под 2б) и фигуративно наводи се значење ‘мировати’: „*биџи неакџиван, не џредуџимаџи никакве акџије, мироваџи*. – Мада Енглеџи још увек ћуте, Совјетска армија слама ... немачку оружану силу”.

У РСЈ је исти случај, под бројем 2 (тачка б) као фигуративно значење у одредници **ћутати** стоји и следеће: „*не џредуџимаџи никакве акџије, мироваџи*. – Прва армија ратује, друга ћути”.

Речник косовскометџоџскоџ дијалекџа нам показује да је овакво (или слично) значење глагола *ћуџаџи* добро познато појединим народним говорима. Наиме, као друго значење ове лексеме издваја се: „стајати, ништа не радити, ишчекивати, оклевати: [...] – А. Шта чини? – Б. Ене га, ту ћути” (Елезовић 1932–1935). *Ускочки речник* (Станић 1991), такође, доноси потврду оваквог значења. Под бројем 2 стоји „стајати, налазити се, пребивати”.

У корпусу народних песама наилазимо и на овакво значење лексеме *ћуџаџи*: „У њем’ ћуте јадни Црногорци”; „Но ћутите, у затвору вуци” (*Ударац Омер-џаџин на Црну Гору* [1852–1853]); „Ту ћутио за четири сата” (*Сџарац Ћејфан*); „Већ поћути, фисан Мацарине” (*Омер Хрњичић и дилбер Анђелија*); „Ниј’ умро, већ се ућутио” (*Мали Радојџа*). Последња потврда показује да глагол *ућуџаџи се* стоји у асоцијативној вези са *умреџи*, што је веза која доста добро објашњава развој овог значења.

Лексема *ћуџаџи* у овом значењу може се везивати и за живе и за неживе субјекте (*све ћуџи*).⁵ Глагол је непрелазан, једновалентан.

⁵ Из јагодинског краја познато ми је и значење ‘пристајати, добро стајати, одговарати’ (*џо џи добро ћуџи – пристаје, одговара, стоји*).

2.3. *Ћуїїаїїи* у значењу ‘осећати’.

Значење глагола *Ћуїїаїїи* (тј. његове варијанте *Ћуїїјеїїи*) у смислу ‘осећати’ најпотпуније је дато у РЈАЗУ, и то у оквиру првостепене одреднице „*ćútjeti*”. Као презент овог глагола (1. л. једн.) наводи се „*starije ćući, roznije ćútím*”. Ово значење глагола описано је детаљно и у различитим подзначањима која обухватају све оно што осећај може у себи носити, односно све оно што се чулима може доживети.⁶ На првом месту стоји следеће: „*poticañem osjetnim ili duševnim doznovati, osjećati, sentire*”. Ово значење се даље разлаже на подврсте:

а) „*osjećati uticañem ili djelovanem na tijelo ili na koji dio tijela*” (значење поткрепљују примери из литературе: *Ћутање глади, болести, зиме, жеђи* и сл., нпр. „*Vojska glad ćuti*”).

б) „*osjećati sobom ili u sebi djelovañem duševnim [...] što se osjeća ili je ugodno ili neugodno, ređe što drugo*”. У овој групи има знатно више примера него у претходној, уз напомену да се чешће односи на неко негодно осећање (бол, несрећа, немир, плач, пораз, чемер, мука, невоља, страх, срам, туга, зло, жалост и сл., нпр. „*Koliki bol ćutim radi tvojih nevoļa*”), док је примера за угодно осећање (радост, сласт, весеље и сл.) знатно мање (нпр. „*Mir i pokoj pravedna duša u sebi ćuti*”).

РЈАЗУ издваја још значења ових глагола, која не проналазимо у другим прегледаним речницима. Тако, у овом речнику налазимо и следећа значења глагола *Ћуїїаїїи*:

а) ‘мислити’ („*najčešće izriče se kako se što misli [...] i o kom ili o čem se kako misli*”, нпр. „*Svak ćuti i čini kako hoće*”);

б) ‘волетити’ („*osjećati dobrohotnost prema komu, ljubiti, voleti koga*”, нпр. „*Ona ćutijaše Ivana k’o sina*”);

в) ‘чути’, и то као „*imati sluh*” („*Jedne uši bi rado ćutile*”), али и „*sluhom što osjećati*” („*Ćutiti nauk i lelek prokletijeh*”), затим „*čuvši ili čuveñem što doznovati*” („*Vilo, naraštaj će tvoje ćutit glase*”), али и као „*slušati, poslušati*” („*A ja vas ne ću ćutiti*”)⁷ и „*poslušan biti*” („*Da je Venceslav Ivana ćutio na tugu i žalost ne bi dospio*”);

г) „*ñuhom osjećati, ñušiti*” („*Pas kad ćuti smrad mrcine, ne prileže nit počine, dokle na ñu ne napane*”);

д) ‘видети’, тј. „*vidom osjećati*” („*Što ne ćuti oko očito*”).

И по РМС за оваква значења је резервисана варијанта *Ћуїїеїїи* (ијек. *Ћуїїјеїїи*). Ова лексема (у речнику означена са **ЋЋТТИ**¹, тј. на лексичком нивоу издвојена од **ЋЋТТИ**² ‘не говорити’) носи следећа значења: „*а. ĩримайїи чулима, ĩуїїилима уїїиске, осећаїїи*

⁶ Такав метод описа, започет са првом (Даничићевом) свеском РЈАЗУ, подсећа на колокацијску семантичку анализу, о којој говори Б. Хлебџ (2008).

⁷ У ову групу је смештен и израз „*misu ćutiti*” („*Svaki je krstjanin i krstjanka dužan slušati i ćutiti misu*”).

чулима. – Он је осјећао топлу једрину њезине пути, ћутио на свом лицу њезин дисај [...] **б.** *осећаићи уойщије, доживљаваићи; доживљаваићи у мащији*. – Мара је ... нагонски коракнула напред ћутећи у себи бол понижења и распламтеле љубоморе”.

Слично је и у РСЈ. Значење ‘осећати’ везује се за лексему **ћутети** („**а.** *йримайи чулима какве уйииске, осећаићи чулима*: ~ ветар на лицу. **б.** *уойщије осећаићи, доживљаваићи нещио*: ~ понижење”), и то као једино њено значење (без значења ‘не говорити’).

За ово значење лексеме *ћуиайи* посебно нам је занимљив *Рјечник дубровачког љовора* (Бојанић–Тривунац 2002), који под одредницом **ћућет**, **ћућин** као прво значење даје: „1. *вољети некога*. – Ко га не би ћутијо кад је онако добар! 2. *осјећаићи нещио*. – Има неколико дана како ћутин да ме боли нога.” На другом се месту (тј. под II) наводе значења представљена истим глаголима у рефлексивном облику – „вољети се” и „осјећати се добро, лоше и сл.”. Овај речник није забележио значења ‘не говорити’ и ‘мировати’.⁸

У народној епској поезији забележени су различити примери овог значења, које у најширем смислу подразумева неко осећање, укључујући и примање каквих чулних утисака:

- ‘осетити’ у најширем смислу, тј. ‘осећати утицајем спољашње силе’: „Све ја шутим, а нацаке ћутим” (*Мујо Хрњица избавља Свог йобра Арнауи Османа*); „Вазда ћутим Ибрине нацаке” (*Кумалића Злаића и Грџа Анйонић*);

- ‘осетити чулом слуха (тј. чути)’: „А оћути јеку из облака” (*Бој на Сиџеиу* [Прозор]); „Док с’ одонуд јека оћутила” (*Гојени Халил и десей хајдука* [Мостар]); „А кад Раде оћути ријечи” (*Халил дијели мејдан с баном од Задарја* [Јабланица]); „Кад је Марко ричи оћутио” (*Мијай сйасава Краљевића Марка*); „Кад то беже бише оћутио”, „Кад је Марко ричи оћутио” (*Јунак щкройи јунакове косићи*);

- ‘осетити чулом вида (тј. видети)’: „Ал их Маркић био оћутио” (*Два браића* [мало друкчије]).⁹

Лексема *ћуиайи* се, очекивано, у овом значењу везује само за живе субјекте, тј. само за човека, и подразумева допуну у виду физичког или метафизичког објекта (*ћуиайи* је у овом значењу прелазни двовалентни глагол).

⁸ Имајући у виду праксу да дијалекатски опис неретко подразумева приказ диференцијалних појава (разлика дијалекат – стандард), овај се податак, наравно, не може тумачити као сведочанство да у дубровачком говору глагол *ћуиет* не значи и ‘не говорити’.

⁹ Уп. и значења: ‘бити послушан’: „Који ћуте своје миле мајке” (*Марко Краљевић слави крсно име*); „Поћутио Филип генерале” (*Филиј генерал осваја Зворник*); ‘мислити’: „Ја се ћутим у срцу мојему” (*Вицко Бујовић и Осман-кайетан*).

3. Варијанте и деривати глагола *ћуїаїи* у речницима (општи и етимолошки аспект)

Како смо видели, и поред уочљивих разлика у приступу формацијама *ћуїаїи* и *ћуїеїи*, општи речници су сагласни у томе да *ћуїаїи* за основно (или једино) значење има ‘не говорити’, док формацију *ћуїеїи* разлажу на две лексеме: *ћуїеїи*¹ са основним значењем ‘осећати’, и *ћуїеїи*² са значењем ‘не говорити’. За разлику од глагола, неглаголске лексеме са кореном *ћуї-* исти речници обично представљају као речи у чијој се семантичкој структури препознају вредности и ‘осећати’, и ‘не говорити’. У њима се постављање разлике сличне оној између *ћуї(j)еїи*¹, на једној, и *ћуїаїи*, *ћуї(j)еїи*², на другој страни, не да наслутити. Примера ради, према РМС придев **ћутљив** може означавати понашање онога „који мало говори, [који је] шутљив, мучаљив”, али и онога који је „мека срца, осећајан, нежан”. Слично је и са лексемом **ћутљивост** („неразговорност, ћутљивост, мучаљивост”, али и „осећајност, суптилноста”), **ћутња** („стање кад се ћути, ћутање, шутња”, али и „стање кад се ћути, осећа, осећање”), **ћут** („ћутање”, али и „осећај, осећање”).¹⁰ Наведени деривати указују на то да се читав семантички садржај јединице *ћуї-* преноси у дериват, тј. да дериват развија полисемантичку структуру предодређену вредностима мотивне (коренске) јединице. Треба, ипак, имати у виду и то да речници не нуде увид у примену свих деривата овог глагола. Питање је да ли значење именице *ћуїање*, изведене од глаголске основе *ћуїа-* (уп. „**ћуїање** с *џл. им. од ћуїаїи*”, РМС), а не непосредно од корена *ћуї-* (уп. *ћуїња*), обухвата ишта друго сем ‘неговорење’.

Према тумачењу П. Скока, првобитно значење лексеме *ћуїаїи* јесте ‘осећати’, а из таквог значења се као секундарно развило значење ‘не говорити’. „Razvitak značenja *sentire* > *tacere* objašnjava se zakonom rezultata (sinegdohe): tko dugo *ćuti* ‘osjeća, trpi, a nikome ne kaže to’, taj *šuti*” (Skok 1971–1973: *ćutjeti*). То што „*šutjeti* ‘tacere’ postoji samo u hrv.-srp.”, док *ћуїјеїи* ‘осећати’ има паралеле у скоро свим словенским језицима, узима се као показатељ да је „glagol *ćutjeti*, stari prez. *ćući*, danas *ćutim*, sveslovenski iz praslavenskog doba (**tjut-*)” у примарном значењу ‘осећати’. Јужнословенско ‘не говорити’ узима се, дакле, као секундарно значење овог глагола. Иначе, у одредници **ćutjeti** глаголски лик *щуїјеїи* и ликови *ћуїиїи* и *ћуїаїи* се наводе као изговорне (или морфофонолошке) варијанте истог глагола. Скок, дакле, не налази никакве разлике које би у значење овог глагола уносили различити наставци (*-аїи*, *-еїи*, *-иїи*), а ове различите формације посматра искључиво као варијанте истог глагола („mjesto

¹⁰ Вероватно је да би усмерена анализа свих деривата, укључујући и оне префиксалног типа (*їрећуїаїи*, *ућуїаїи*, *заћуїаїи* и сл.), који нису обухваћени овим истраживањем, могла допринети бољем разумевању појма *ћуїање*.

inchoativnog *-eti* i faktitivnog *-iti* postoji također *-ati*”, [Skok 1971–1973: *ćutjeti*].¹¹ За разумевање значења глагола *ћуїаїи* у српском језику може бити важно његово прасродство са глаголом *чуїи*, који се тумачи као „іе. і sveslovenski glagol primarne grupe iz praslavenskog doba” (Skok 1971–1973: *ćuti*), развијен из „іе. **geu-* ‘paziti na što, slušati, osjetiti, opaziti’” (Skok 1971–1973: *ćuti*). Наиме, ако су у том глаголу значења ‘чути’ и ‘слушати’ ишла паралелно са ‘осетити’ и ‘опазити’, сасвим је очекивано да паралелно са ‘осећати’ иде и ‘не говорити’, односно, ‘ћутати / ћутјети’.

Имајући у виду то да је у човековој природи да о сопственим осећајима обично ћути (да ћути о ономе што „ћути”), такво ћутање се може тумачити и као ‘трпљење’, али и као ‘стрпљење’, те и као ‘мировање у унутрашњем свету’. На то нам изгледа могу указивати и поједини колоквијални изрази, као „Ћути и трпи”, „Седи (тамо) и ћути” и др. У зависности од ситуационог контекста, ово ћутање се може тумачити као ‘неговорење’, ‘мировање’, али и као ‘(с)трпљење’.

4. Глагол *ћуїаїи* у светлу семантичких трансформација

Полисемичност лексеме *ћуїаїи* може се тумачити као појава настала процесима метонимије, језичког механизма који се представља као механизам повезивања ствари заснован на њиховој међусобној блискости. Дејство метонимијских механизма долази до изражаја у условима када „ентитети обухваћени појмовном метонимијом припадају истом домену” (Драгићевић 2007: 161). Лексичка метонимија се тумачи као један од начина на који могу настати и полисемантичке структуре у језику, а дефинише се „*као сїособносїи многих чланова једне шематїске жруїе лексема да њо исїом моделу їреносе своја имена на друже њојмове из исїої домена сїварносїи на основу неке логичке везе међу њима*. Та логичка веза може бити просторна, временска, узрочно-последична, посесивна или нека друга [...]” (Драгићевић 2007: 167).

Кад су у питању различите вредности (значења) глагола *ћуїаїи*, веза међу њима би се најпре могла представити као узрочно-последична. Наиме, кад неко *ћуїи*, тј. не говори, не одаје гласа (не прича, не пева, не смеје се, не плаче, не виче, не свађа се и сл.) – у многим ситуацијама значи да он контролише своја осећања (тугу, жалост, радост) и скрива своје ставове, те и да је трпелив, стрпљив. Чињеница да поред смеха, плача, викања, трчања и сл., и говор „*služi kao ventil za otpuštanje suvišne emocionalne ili nervne energije*”, тј. има „*функцију олакшања*” (Bugarski 2003: 41), логично је да се

¹¹ Није нам, међутим, јасно шта је Скок имао у виду кад је ово *-e-* (*-e-їи*) везао за инхоативне глаголе (лат. *inchoativus*), што су „глаголи који показују почетак радње” (Клајн, Шипка 2008: *инхоатїшван*), а ово *-и-* (*-и-їи*) за фактитивне глаголе, тј. за „глаголе којима се исказује радња чије вршење нешто проузрокује” (Исто: *факїшїшван*).

ћуџаџи (одсуство говора, смеха, плача и сл.) протумачи као ‘нарочито интензивно осећати’, те и само ‘осећати’. Могућност да један глагол (*ћуџаџи*) подразумева присуство и одсуство мноштва људских стања и осећања која у савременом српском језику именујемо различитим лексемама, подразумева могућност да се он прошири и на чисто физичку сферу, тј. да подразумева и одсуство невербалних начина испољавања осећања (уп. „игра / скаче од радости”, „кипти од беса” и сл.), тј. да подразумева и вредност ‘мировати, не кретати се, стајати на месту’ (уп. „укочио се од страха”, „утучен (од туге)”) и запажање да се *ћуџаџи* ‘осећати’ чешће односи на неко неугодно осећање – бол, несрећа, немир, плач, пораз, чемер, мука, невоља, страх, срам, туга, зло, жалост и сл., т. 2.3. б). Може бити да је *ћуџаџи* примарно било везано само за неугодна осећања (која изазивају нпр. укоченост, утученост, непокретност), а да је накнадно почело обухватати и осећање уопште.

Тако посматрано, и значење ‘мировати’, примењено на човека (или и на друга бића са способношћу говора), развијено је метонимијским процесима. Када се, међутим, глагол *ћуџаџи* у том значењу веже за неживе и по природи безгласне ствари (нпр. „*Ћуџи* ли ти још она *њива*”, Елезовић: *ћуџеџи*), тада се препознаје деловање метафоричких механизма, тј. пренос глагола *ћуџаџи* (примарно ‘не говорити’) са предмета једног рода (*човек ћуџи*) на предмете других родова и врста. У значењу ‘мировати’ *ћуџаџи* је синонимно са *стајаџи* ‘мировати, бити непокретан’, па и ‘налазити се’ (в. т. 2.2). То значење је лако, повратним деловањем метонимијско-метафоричких механизма, могло произвести вредност *ћуџаџи* ‘лепо стајати, пристајати’ (в. фус. 5).

Дакле, метонимијским (и метафорско-метонимијским) процесима могуће је објаснити развој свих значења лексеме *ћуџаџи*. Изнета анализа указује и на то би се и у хијерархији (синхронијска раван) и у следу (дијахронијска раван) значења овог глагола примат могао дати вредности ‘не говорити’. Навели смо, међутим, мишљење П. Скока да је примарно значење лексеме *ћуџаџи* – ‘осећати’. Осврћући се на проблем методологије етимолошких истраживања, О. Н. Трубачов је на примеру словенских глагола са овим значењем уочавао „что слова со значением ‘молчать’ обычно представляют собой результат развития новых значений” (Трубачов 2004: 318), што би говорило да је и *ћуџаџи* ‘не говорити’ дошло као резултат развоја нових значења.

Супротно овим налазима, нека од савремених учења о законитостима развоја значења у језику, такође, указују на примат вредности ‘не говорити’. Наиме, ако се зна да је анализа оног што је чулима непосредно доступно морала претходити анализи онога што је скривено и посредно доступно, тј. да развој значења углавном иде од конкретног (чулима непосредно доступно) према апстрактном (чулима недоступно), онада је гла-

гол *ћуїїаїїи* најпре могао имати значење ‘не говорити’, из кога су се могла развити и сва остала значења. Овде се, пре свега, мисли на *їпринциї семанїичкої расїа* о коме говори савремена историјски оријентисана семантика, тј. на налазе „да су когнитивно једноставније категорије историјски примарне у односу на сложеније, те да прототипски темељ у метафоризацији чине појмови из сфере елементарног физичког искуства, као концептуални извор апстрактног појмовника” (Грковић-Мејдор 2008: 54). Међу манифестације принципа раста спада и представљање унутрашњег човековог света по моделу његових физичких радњи и стања, тј. када долази до тога да „чула се транспонују у домен ‘менталних чула’” (Грковић-Мејдор 2008: 54). Ауторка у истом раду наводи бројне примере који показују овакво транспоноване чула, нпр. физички вид се често метафоризује у ментални вид (тј. спознају), чуло укуса се метафоризује у ментални укус (тј. естетски укус) и сл. На основу оваквог посматрања ствари може се поставити теза супротна Скоковој: онај који *ћуїїи* ‘не говори’ – тај мирује, тај се препушта осећањима, тј. осећа (в. т. 3).

Изложене су, дакле, две различите тезе о путевима који су водили настанку полисемантичке структуре глагола *ћуїїаїїи*. Њима се, међутим, може придодати још једна могућност. Како је овде реч о полисемантичкој структури за коју се не може поуздано (и лако) утврдити примарно значење са дијахронијске, а на општем језичком плану ни главно (прво) значење са синхронијске тачке гледишта, мора се допустити могућност да овде делује нешто друго, тј. да је реч о платисемији. Наиме, када ни из синхронијске ни из дијахронијске перспективе није могуће утврдити које је значење примарно, а које секундарно, та појава и такав однос међу значењима назива се платисемијом (Драгићевић 2007: 185). Основна разлика између полисемије и платисемије јесте у томе што полисемија подразумева *вищезначносї*, а платисемија *широкозначносї*. Вероватно је да у многим случајевима, посебно кад су у питању глаголи, платисемија стоји у основи полисемије. Кад је у питању глагол *ћуїїаїїи*, могло би се рећи да развој свих његових значења у српском језику омогућава управо његова широкозначност. На широкозначност овог глагола у савременом српском језику указује, првенствено, појава да у многим случајевима његово значење зависи од ширег контекста (уп. пример *Седи їамо и ћуїїи*). Могућност да ово *ћуїїи* у зависности од ситуације схватимо као ‘не говори’, ‘буди стрпљив’, ‘чекај’, ‘мируј’ и сл., указује на то да глагол *ћуїїаїїи* и данас има врло широк семантички потенцијал, тј. да једно његово значење подразумева и многа друга, што би говорило да је и ово *ћуїїаїїи* у значењу ‘осећати’ дошло као резултат развоја нових значења, тј. да је ‘осећати’ дошло као секундарно значење.

5. Уместо закључка: Културолошки аспект и *ћућање* у пословицама

Јасно је да ће говорници савременог српског језика данас ретко препознати лексему *ћућаићи* у значењу ‘осећати’. Намеће се питање како је дошло до тога, шта је изван језика помогло да се то деси? Ако је познато да „култура у којој живе говорници неког језика, начин живота и обичаји обликују поглед на свет тих говорника, њихову категоријацију стварности, концептуализацију апстрактних појава, стереотипе” (Драгићевић 2008: 81), као и да култура и друштвене промене утичу на језик – ситуација може бити нешто јаснија. Познато је да лексеме с временом добијају нова значења, али исто тако поједина значења лексема могу нестати из говора. Према томе, ако се мења представа о томе да се ћути о властитим емоцијама (тј. да модерно доба инсистира на разговору о свему, па и о томе), можда се управо тако губи и значење лексеме *ћућаићи* у смислу ‘осећати’? Зато није необично што се данас у оквиру значења *ћућаићи*, *ћућање* и сл. све више развија негативна конотација (уп. жарг. *ћућолоџ*).

Неговање култа ћутања (а не култа говорења, иако је способност говора дата само човеку) познато је старом словенском свету, на шта управо указују нека од значења овог глагола која се приближавају религијском културолошком комплексу.¹² На то као да указују и неке српске народне пословице, нпр: „Ћутање је злато”; „Мудрији си кад ћутиш”; „Будала кад ћути, мисле га да је мудар” (уп. пример из народне епике: „Сестро, ћути, немој будалити”). За разумевање смисла који је у народу придаван стању ћутања („Ћутање је злато”) посебно су занимљиве народне пословице „Испечи па реци” и „Трипут мери једном сеци”. Оне упућују на то да говорни чин мора бити праћен дубљим мисаоним процесом који треба да спречи испразно и узалудно говорење. Сличне пословице о ћутању могу се наћи и код других народа: „Човек надмашује животињу говором, а она њега ћутањем”, „Ћути, или говори нешто што је вредније од ћутања” (немачке пословице), „Ћутање, понекад, више каже од речи” (енглеска пословица), „Ко много мисли, мало говори” (данска пословица) и сл. Познат нам је и пример из Андрићевог приповетке *Мост на Жети*, где на крају приче на мосту остаје натпис: „У ћутању је сигурност”.

¹² И неке од, условно речено, синонима овог глагола, нпр. псл. глагол **gověti* (познат и неким српским дијалектима, в. Елезовић 1932–1935: *збвѣти*), поједини аутори непосредно везују за идеологију „*молчаливоџо* почитания божества” (Трубачов 1991: 184, курз. С.Р.).

ЛИТЕРАТУРА

- Бојанић, Михаило и Растислава Тривунац (2002). Рјечник дубровачког говора. У: *Српски дијалектолошки зборник*. XLIX. Београд: Српска академија наука и уметности и Институт за српски језик САНУ.
- Букумирић, Милета (2012). *Речник говора северне Мејхохије*. Београд: Институт за српски језик САНУ.
- Грковић-Мејдор, Јасмина (2008). О когнитивним основама семантичке промене. У: *Семантичка проучавања српског језика* (ур. М. Радовановић, П. Пипер). Београд: САНУ. 49–63.
- Драгићевић, Рајна (2007). *Лексиколозија српског језика*. Београд: Завод за уџбенике.
- Драгићевић, Рајна (2008). О једној методи за испитивање утицаја културних и друштвених промена на значење речи. У: *Семантичка проучавања српског језика* (ур. М. Радовановић, П. Пипер). Београд: САНУ. 81–92.
- Елезовић, Гл. (1932–1935). Речник косовско-метохиског дијалекта. У: *Српски дијалектолошки зборник V*. Београд: Српска краљевска академија.
- Јовановић, Јелена (2006). *Књиџа српских народних њословица I–II*. Београд: Јасен.
- Клајн, Иван и Милан Шипка (2008). *Велики речник сѝраних речи и израза*. Нови Сад: Прометеј.
- РМС: *Речник српскохрватског књижевног језика, I–III*. Нови Сад – Загреб: Матица српска – Матица хрватска, 1967–1969. IV–VI, Нови Сад: Матица српска, 1971–1976.
- РСЈ: *Речник српског језика*. Нови Сад: Матица српска. 2011.
- Станић, Милија (1991). *Ускочки речник*. Београд: Научна књиџа.
- Трубачџв, О. Н. (1991). *Эџноџенез и кулџура древнейџих славян. Линџвисџические исслеџования*. Москва: Академија наук СССР, Отделение литературы и языка.
- Трубачџв, О. Н. (2004). „Молчать” и „таять”. О необходимости семасиологического словаря нового типа. У: *Труды џо эџимологиџии*. 1. Москва. 311–318.
- Хлебџц, Борис (2008). Колокацијска метода семантичке анализе (на примеру именице џажња). У: *Семантичка проучавања српског језика* (ур. М. Радовановић, П. Пипер). Београд: САНУ. 81–92.

*

- Bugariski, Ranko (2003). *Uvod u opшту lingvistiku*. Beograd: Čigoja štampa.
- PJAZU: *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti. 1880–1976.
- Skok, Petar (1971–1973). *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti.

<http://www.monumentaserbica.com>

<http://www.bosnacity.com/tag/cutanje>

Sanja Radić

ABOUT THE VERB 'ĆUTATI' IN SERBIAN LANGUAGE
Cognitive approach

Summary

This paper is focused on various lexical units which have the root *ćut-* in their basis. The focal point is the verb *ćutati*: various meanings taken from normative and dialectal dictionaries ('to be silent', 'to be still', 'to feel') are compared and contrasted, followed by a review of the subject in the folk epic and proverbs. In addition to that, the meanings of the verb are also compared to the meanings of derivatives. Special attention is drawn to semantic transformations, while simultaneously trying to recognize the mechanisms which enabled (or conditioned) the development of meaning of the verb in Serbian language. Furthermore, the possible influence of culture aspects of *ćutanje* ('being silent') on the meaning of the verb is pointed out.

Key words: the verb *ćutati*, meaning, polysemantic structure, metonymy, semantic transformation.

Сања Радић, мастер
Филолошки факултет
Београд
Србија
Имејл: *sanjar_51@yahoo.com*